

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

3

*Lietuvos valstybės idėja
(XIX a.-XX a. pradžia)*

ŽALTVYKSLĖ

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

3

*Lietuvos valstybės idėja
(XIX a.-XX a. pradžia)*

ŽALTVYKSLĖ

Vilnius

1991

Redakcinė kolegija:

**Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla**

Recenzavo;

Gediminas Rudis

TURINYS

Pratarmė.....	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Vladas Strutavičius</i> . Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX a. pradžioje (1806-1812 m.)	7
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa	29
<i>David Fajnhauz</i> . 1863 metų pagrindinė valstybė Lietuvoje	41
<i>Arūnas Vyšniauskas</i> . Socialdemokratijos politinė transformacija 1896 metais	67
<i>Rimantas Miknys</i> . P. Višinskis ir Lietuvos nepriklausomybės idėja	133
<i>Arvydas Gaidys</i> . Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905-1907 m.)	139
<i>Rimantas Miknys</i> . Vilniaus autonomistai ir jų 1904-1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai ..	173
<i>Egidijus Motieka</i> . Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei	199
<i>Raimundas Lopata</i> . Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914-1915 metais	231
<i>Raimundas Lopata</i> . Lietuvių politinių centrų sąveika 1915-1916 metais	253
<i>Česlovas Laurinavičius</i> . Pasvarstymai Naujųjų laikų Lietuvos valstybės pripažinimo klausimu	271
II. SENA DISKUSIJA. KUR TAŠA?	291
<i>Vanda Sruogienė</i> . Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai	291
<i>Vincas Trumpa</i> . Pora pastabų dėl V. Sruogienės atsakymų.....	301

III. PUBLIKACIJOS	303
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įkūrimo manifestas (projektas). Parengė <i>V. Sirutavičius</i>	303
Atgimimo priešaušryje. Parengė <i>S. Jegelevičius</i>	311
Lietuvių krikščionių-demokratų partijos programos projektas. Parengė <i>A. Gaidys</i>	327
Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafiui <i>S. J. Vitei</i> (1905 m. lapkritis). Parengė <i>E. Motieka</i>	341
Lietuvos konstitucijų projektai 1916-1918 metais. Parengė <i>A. Grigaravičius</i>	351
1917 m. rugsėjo 18-22 d. Lietuvių konferencijos Vilniuje rezoliucijos projektas. Parengė <i>R. Lopata</i>	435
Mykolas Rōmeris. Juozas Pilsudskis. Parengė <i>E. Motieka</i>	441
<i>Egidijus Motieka</i> . Keletas žodžių apie <i>M. Rōmerio</i> straipsnį "Juozas Pilsudskis"	481
PODSUMOWANIE	487
SUMMARY.....	497

1863 m. SUKILIMAS IR LIETUVIŲ NACIONALINIO JUDĖJIMO POLITINĖ PROGRAMA

Egidijus Aleksandravičius

Per 125-erius metus, praėjusius po sukilimo, specialioji literatūra, įvairiomis kalbomis pasakojanti apie 1863-ųjų metų įvykius, pasiekė keturženklį skaičių. Vien lenkų istorikai paskyrė XIX a. vidurio kovoms daugiau kaip tūkstantį straipsnių, didesnės apimties studijų ir daugiatomių veikalų. Toli pažengė ir šaltinių publikavimas, kuris yra būtinas, norint išvalyti iš istorijos šiurkščius iškraipymus, politinį tendencingumą ir nutylėjimus. Šaltinių publikavimas - lemiamoji istorijos kaip mokslo sąlyga, savaip apsauganti prieš amžius mirusius, sustingusius, jau nebegalinčius keistis, deformuoti įvykius nuo pernelyg didelio modernizavimo, į kurį iš dalies veda vienos ar kitos palikuonių kartos teisė interpretuoti praeitį, kuri kartais tiesiog neleidžia praėjusios epochos žmonėms patiems kalbėti apie savo nuotykius taip, kaip jie patys matė, suprato, aiškino, itikinėjo kitus. Šaltinių publikavimas, jei jis doras ir sąžiningas, bent truputį sulygina aprašomosios epochos herojų ir juos tyrinėjančiųjų teises. Ėjimas link šios idealiai konstruojamos pusiausvyros sukilimo istoriografijoje yra akivaizdus. Pradinis šios istoriografijos etapas, prasidėjęs kone kartu su pirmaisiais ginkluotais susirėmimais, ypatingas tuo, kad studijų autoriai buvo kai kurie tiesioginiai sukilimo arba jo slopinimo dalyviai, istorijos mokslo arenoje pratęse pamiškėse pasibaigusią kovą. Tai pasakytina tiek apie reakcinių rusų istorikų, tiek apie lenkų ir lietuvių sukilėlių, pasitraukusių į Vakarų Europą, darbus: ir vienu, ir kitų pastangų vaisiai panašėjo į atsiminimus, negalinčius, o dažnai ir nesistengiančius, ištrukti iš atviro subjektyvumo nelaisvės. Šis subjektyvumas, savaime aišku, lietė ir šaltinius, kuriais remiantis buvo rašoma, ir tyrimo metodus. Tad tas panašumas visai netinka konkuruojančių istoriografijos kryptių socialiniam ir ideologiniam pažangumui nustatyti. Ir dar vienas esminis dalykas, pareinantis nuo pačių istorinio tyrimo sąlygų. Oficialioji rusų

istorikų grupė, sprendama apie "lenkų maištą" iš valdžios įstaigų bei tardymo komisijų popieriuose išlikusių faktų, vieningai juodino sukilėlius, o emigracijoje dirbusius istorikus varžė ta aplinkybė, jog apie konspiracinę veiklą, ginkluotą priešinimąsi caro valdžiai teko rašyti tada, kai Rusijoje gyveno tiesioginiai tų įvykių dalyviai (bent iki amnestijos), taip ir nedemaskuoti tardymo metu. Kita vertus, būtent pastarojoje istoriografijos kryptyje išryškėjo skirtingi sukilimo organizatorių socialiniai-ekonominiai bei politiniai-tautiniai siekimai.

Lietuvių spaudoje, ypač po 1905-1907 m. revoliucijos, dominavo (su retomis išimtimis) tam tikras abejingumas "lenkmečiui", kartais virstąs tiesiogine neapykanta sukilimui, kaip lenkų politinių siekimų vaisiui. Tiesa, nebuvo galima paneigti lietuvių nacionalinio judėjimo dalyvių dalyvavimo sukilėlių būriuose, bet kai kurių lietuvių buržuazinių veikėjų tekstuose jie pasidarė lyg ir pablūdėliai, geriausiu atveju verti galesčio, bet jokių būdu ne pritarimo. Žodžiu, lietuvių istorikai kone tiesiogiai perėmė rusų istoriografijos XIX a. antrosios pusės pagrindinius postulatus, esą sukilimo pobūdis buvęs dvarininkiškas ir išimtinai lenkiškas. Lenkų-lietuvių tarpusavio rietenų atmosferoje atsiribojimas nuo lenkų politinės bei kultūrinės įtakos buvo toks akivaizdus, kad atsisakyta savais pripažinti tuos bendrų su lenkais kovų dalyvius, gyvenusius visiškai k i t o k i o j e socialinėje ir politinėje aplinkoje. Ir kas svarbiausia (istorijos ironija!) atsiribodami nuo "lenkmečio", mūsų istorikai savais, nors ir negatyviais argumentais, grindė ir rėmė didžialenkiškas pretenzijas įžiūrėti XIX a. anticariniame judėjime išimtinai lenkiškas tendencijas. Iš panašių pozicijų žvelgianti, tarpukario Lietuvoje radosi ir tokių veikalu, kurie M. Muravjovą buvo linkę vadinti kone Lietuvos vaduotoju nuo lenkų¹. Vis dėlto kai kurie buržuaziniai ideologai tuo pat metu pažymėjo, kad, nepaisant tiesioginio caro administracijos siekimo įvairiais draudimais redukuoti lenkų kultūros įtaką Lietuvoje, XIX a. antroje pusėje polonizacijos procesas katastrofiškai stiprėjo.

Didžiausias perversmas 1863 m. sukilimo istorijos tyrinėjime įvyko pokario metais, kai istorikams tapo prieinami beveik visi svarbiausi archyvinių dokumentų rinkiniai,

esantys TSRS bei Lenkijos LR. Šio laikotarpio istorikai galėjo pasiremti daug rimtesniais argumentais, aiškindami sukilimo ir lietuvių liaudies išsivaduojamosios kovos sąsajas. Priešingai negu ankstesnėje lietuvių, rusų bei lenkų istoriografijoje dabar imta aiškinti valstietijos vaidmenį sukilime, konstatuotas aktyvus atskirų regionų (ypač Žemaitijos) valstiečių įsijungimas į partizanų būrius. Tačiau neišvengta ir perlenkimo į kitą pusę. Užmirštant Lietuvos socialinės-ekonominės plėtotės lygio skirtumą nuo Lenkijos, imta didžiausio pažangumo rodikliu laikyti sukilime dalyvavusių valstiečių procentą nuo bendro kovotojų skaičiaus. (Tiesa, jis buvo ir yra sunkiai nustatomas.) Iš to buvo daroma skubota išvada, kad sukilimas Lietuvoje (ypač Žemaitijoje) buvęs pažangesnis negu Lenkijoje, nes tarp lietuvių sukilėlių didesnis buvo valstiečių procentas. Bet juk Lenkijoje kapitalizmo plėtotė buvo spartesnė ir socialinė struktūra pažangesnė, ne tokia archaiška; ten buržuazija, amatininkai, inteligentija buvo daugiau išsilaisvinę išsilaisvinę iš feodalinės diduomenės ir dvarininkijos ideologinių pančių ir įstengė savarankiškai kelti buržuazinės demokratinės revoliucijos lozungus. Todėl bandymas laikyti Lietuvos sukilimą išimtinai valstietišku judėjimu² vargu ar gali būti vienareikšmiškų socialinio pažangumo įrodymu. Tuo labiau tai pasakytina apie politinius sukilimo siekimus ir viltis. Nors 1863 m. buvo aiškūs prieštaravimai tarp liberalinio-dvarininkinio (baltųjų) sparno ir revoliucinio demokratinio (raudonųjų) sparno programų, tačiau sukilimas prasidėjo vienu manifestu, deklaruojančiu siekimus, bent laikinai priimtinus visiems sukilimo dalyviams. Abi grupuotės savų planų tuo metu neatsisakė, bet jų detalizavimas ir galutinis sprendimas buvo atidėtas po tikėtinos pergalės. Todėl akcentuojant prieštaringiausias atskirų sluoksnių, luomų, grupių ir krypčių tikslus, negalima pamiršti, jog visa ši marga masė buvo v i e n o sukilimo jėga.

Priešingu atveju istoriografija pateikia netikėtinų išvadų. Štai vertinant Lietuvos "baltųjų" ir "raudonųjų" partijų siekimus neretai buvo peršama išvada, jog pirmieji - dvarininkijos atstovai, siekę atstatyti Lenkijos-Lietuvos valstybę su 1772 m. sienomis, o antrieji - ypač kairieji "raudonųjų" lyderiai - raginę kovoti dėl žemės ir laisvės (t.y.

politinės programos neturėje). Atskirai paėmus, tai gal ir priimtinos išvados, bet ar korektiška statyti priešpriešais vienų politinius, o kitų socialinius siekimus? Gal geriau lyginti socialinius programų reikalavimus su socialiniais, o politinius su politiniais? Net jei "baltieji" socialinį klausimą laikė antraeiliu, tai ar būtinai "raudonieji" turėjo ignoruoti politinius sukilimo tikslus? Negi K.Kalinauskas, A.Mackevičius, B.Dluskis ir kiti "raudonieji" Lietuvos sukilimo vadai bent nerašytuose planuose nesvarstė už kokią Lietuvą kovoja, koks jos valstybinio suverenumo istorinis kelias ir perspektyvos? Štai šioje vietoje galima imti ieškoti sukilimo ir menkai tyrinėtus lietuvių tautinio atgimimo pradinio etapo politinės programos sąsają. Čia gali kilti klausimas, ar apskritai dabar mes galime kalbėti apie nacionalinio judėjimo programą kaip tokią. Juk judėjimas - tai ganėtinai objektyvus, ne visad nuo sąmoningų pastangų ir programinio valdymo priklausantis reiškinys. Tai ne partija, privalanti formuluoti savo programinius siekimus - priešingu atveju jos paprasčiausiai nėra. Net primenant, kad klausimas nėra kiek plačiau tirtas, galima teigti, jog apie tokią lietuvių nacionalinio judėjimo programą (ypač politinę) tenka spresti tik iš netiesioginių duomenų. Tokia programa XIX a. viduryje nebuvo surašyta, bet jos buvimą liudija įvairi to meto spauda, archyvuose saugoma korespondencija, galiausiai pastaruoju metu, ryšium su mūsų istorijos "baltųjų dėmių" spalvinimu pasirodžiusiose publikacijose kartojami M.Akelaičio - vieno iš lietuvių nacionalinio judėjimo aktyvistų ir 1863 m. sukilimo organizatorių - "Aušroje" išspausdinti žodžiai "Lietuva lietuviams!" Nesunku pastebėti, jog šis šūkis tarsi nesulaukė savo plėtotės vėlesniuose nelegaliosios lietuvių spaudos puslapiuose. (Beje, jis plačiau nekomentuotas ir tame M.Akelaičio rašinyje.) Panašūs žodžiai spaudoje pasirodys dar vėliau. Bet juk tie žodžiai - tartum M.Akelaičio politinis testamentas. Jie parašyti treji metai prieš mirtį autoriaus, kuris taip ir liko nesuprastas. M.Akelaičio pavyzdys liudija, jog nebuvo tie siekimai svetimi ir prieš dvidešimt metų, tai yra sukilimo metais. Jo žodžiai - tai greičiau informacija apie praeitį, kurios prasmė nebuvo iki galo suvokta. Kita vertus, M.Akelaitis buvo tartum jungiamoji grandis tarp

S.Daukanto, pradinio lietuvių tautinio atgimimo etapo ideologo, bendražygių kartos ir "Aušros" laikų lietuvių inteligentijos. Jo plunksnai priklauso šeštojo dešimtmečio pabaigoje pagarsėjęs raginimas ir parengiamieji darbai spausdinti "liaudies biblioteką", jo pavardė M.Valančiaus buvo įrašyta į planuojamą lietuviško laikraščio "Pakeleivingas" prospektą, kaip labiausiai redaktoriaus vietą užimti tinkamo žmogaus. prieš pat sukilimą jis rašė atsišaukimus, o 1863 m. išleido vienintelį žinomą lietuviško sukilėlių laikraščio numerį "Žinia apie lenkų vainą su maskoliais". Tad M.Akelaičio veiksmai ir mintys galėjo turėti sąlyčio taškų su S.Daukanto nuomone bei viltimis. Tai rodo ir kitų jaunųjų S.Daukanto bičiulių pozicija sukilimo metu. Be M.Akelaičio, kovose dalyvavo V.Andriejauskis, iš S.Daukanto laiškų žinomas gydytojas, keletą metų prieš sukilimą dirbęs Varniuose pas M.Valančių; į konspiracinę veiklą isitraukė dailininkas J.Zenkevičius - vienintelio lietuvių istoriko portreto autorius; sukilimą rėmė ir buvo ištremtas S.Daukanto artimas pažistas, anot V.Andriejauskio 1850.03.21 atvežęs jam istoriko laišką iš Peterburgo į Maskvą³, atsargos pulkininkas J.Katerla nuo Šiluvos; Tučių dvaro savininkas, dar Vilniaus laikų S.Daukanto bičiulis F.Kontrimas mirė tardomas Šiaulių kalėjime, nukentėjo ir paskutinysis S.Daukanto globėjas Papilės kunigas J.Vaišvila. Šis sąrašėlis vertas, kad jį pratęstų specialus tyrinėjimas. Dabar jis tik paakina žiūrėti į "Žinioje apie lenkų vainą su maskoliais" M.Akelaičio paskelbtus politinius siekimus, kaip į tam tikros lietuvių visuomenės dalies tikslus. Tad koks buvo tas požiūris į Lietuvos valstybingumą, kurio reliktai buvo saugomi viešpataujančio senosios LDK luomo (t.y. bajorų) atmintyje, pilietinei (taip pat ir politinei) savimonei išsitzebiant lietuvių valstietijoje vienaip ar kitaip vertinami už lygias teises kovojančio valstiečio. Sukilimas objektyviai prisidėjo prie valstietijos pilietinės savimonės genezės: nors nemokamos žemės ir socialinės lygybės lozungai buvo labiausiai žemdirbiui priimtini, vadovaujanti sukilimo viršūnė bandė įrodyti, jog visi krašto sluoksniai vienodai kovoja už t ė v y n ė, kuri yra su Lenkija, bet ne Lenkija; ta tėvynė yra Lietuva. Tiesa, 1863 m. sausio 22 d. (nauju st.) Varšuvos

Centrinio tautinio komiteto atsišaukime į lietuvius valstiečius tiesioginio paaiškinimo, kas ta tėvynė, nerasime. Atsišaukime greta tuo metu valstiečių valdomos žemės pripažinimo visiška jų nuosavybe ("... užot žiame ne rejks mokieti ne jokias arendas, a niejti dwaran arba baudžien...") be išperkamujų mokesčių (o tai žymiai daugiau, negu žadėjo caro 1861 m. vasario 19 d. manifestas), sakoma štai kas: "Ir nu szias dienas nebėra jau newalos; nes nebera pona, ni bajora, ni mužika, ni žida, o esam wisi brolej ir wejkej ligi arba wienodi, keiprisz Pona Diewa, tewjpr przsz musu brangiojaj Tewine! <...> Szis Dekrets Aukscziausi Wiresnibes Lenku..."⁴. Bet po kelerių atkaklių susirėmimų mėnesių M.Akelaitis savo "Žinioje..." paaiškina, kas ta tėvynė, kas ta Lenkija. Anot jo, valstybė, už kurią kovojama, yra Lenkijos, Lietuvos ir Gudijos (t.y. Baltarusijos ir dalies Ukrainos) federacija, kurioje Lietuvos suverenumas yra nepilnas, o pasidalytas su kitomis dviem federacijos dalyvėmis. Lietuvos ribos taip pat apibrėžiamos laikraščio numeryje: Lietuva - tai Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijos⁵. Vadinasi, Lietuvai turėjo būti priskirtos tos istorinės senosios LDK žemės, kuriose dominavo katalikų tikybos gyventojai. Ši naujos visuomeninės minties modeliuojama politinė struktūra - tai ne unijinė valstybė (dar. A.Šapoka savo kn. "Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos" apibrėžė unijinio ir federacinio ryšio ypatumus) ir ne 1791 m. gegužės 3-osios konstitucijos įteisinta vieninga Lenkija. Taigi perfrazuojant M.Akelaičio draugo, legalios veiklos šalininko A.H.Kirkoro žodžius: Lietuva dėl to, kad būtų su Lenkija, neturėjo nustoti būti Lietuva. Tačiau tai, kas bendro projektuose sukilimo išvakarėse ir jo metu, - dar ne moderni etnolingvistiniu principu paremta politinė struktūra. Tai tam tikras kompromisas tarp senojo valstybingumo sampratos likučių ir naujojo - tautinės savimonės pagimdyto - valstybingumo idėjos pradmenų. Būtent šie samprotavimai gali pagelbėti suprasti keistoką M.Akelaičio elgesį prieš sukilimą, kai jis pagyvėjusiai Lietuvos intelektualinei visuomenei greta lietuviškosios "liaudies bibliotekos" siūlė leisti baltarusiškas knygeles, pridurdamas, jog, neatsiradus kam pastarąsias parengti spaudai, jis pats galįs tai padaryti⁶. Tai reiškia, jog siūlant arba - tiksliau - ketinant išsaugoti tam tikrą

archaišką politinę struktūrą (dauglatautės LDK pagrindu), buvo gerai suvokiami modernūs tiems laikams kultūrinės autonomijos principai, labai populiarūs tuometinėje pažangiojoje Europos sociologijoje. (Ne atsitiktinai dar XIX a. viduryje M.Akelaitis studijavo ir net vertė į lenkų kalbą E.Renaną). Šis aspektas iš dalies ryškėja ir A.Mackevičiaus tekstuose, rašytuose tik mirtininko kameroje (deja!) kelios dienos prieš nuosprendžio įvykdymą. Štai ištrauka iš dažnai cituojamo lietuvių sukilėlių vado laiško, rašyto 1863 m. gruodžio 13 (?) d. tardytojui pulkininkui Bežliarianovui: "Padraždintas iš tiesų žmoniško jūsų elgesio, kreiptuosį į jus ne tik kaip į pareigūną, bet ir kaip į žmogų, turintį širdį ir protą.

Mano parodymai aiškiai liudija, kad pagal jūsų įstatymus manęs laukia atsakomybė, o kad jie buvo nuoširdūs, matyt iš to, jog aš neišsisukinėjau. Taigi jeigu ir nusikaltau, tai tuo, kad galėjau klaidingu keliu, bet nenorėdamas blogo <...>. Mano troškimas žmonėms gero davė man jėgų ir galimybės sukelti liaudį, ir ne kuriuo nors kitu tikslu, o tik siekiant ją pakelti kad ji įsisąmonintų ir pasisakytų, ar su Rusija, ar su Lenkija ji nori būti susijungusi. Ši teisė jau egzistuoja Europoje, o ji negalėjo būti pareikšta kitaip, kaip tik per išsivadavimą. O tai pasiekama karu; Lietuvoje jis turėjo prasidėti kaip karo Lenkijoje išdava" (visur išretinta mano - E.A.). Vadinasi, tam tikra dalis demokratinio sukilimo sparno žmonių gan realistiškai suprato tautų apsisprendimo teisę ir Lietuvos valstybinio suverenumo reikalą. Pacituokime tolesnius A.Mackevičiaus laiško tardytojui žodžius: "Kadangi Lietuvai trūksta daugelio sąlygų savarankiškai revoliucijai ir tuo pačiu pasiekimo ko nors patvaraus ateičiai, aš ir norėjau mase padėti Lenkijai, o iš jos reikalauti pagalbos revoliucijai Lietuvoje ir tuo iškovoti liaudžiai bent laikiną [galima suprasti, kol tauta apsispręs ir sąmoningai galės pasirinkti gyvenimo kelią - E.A.] pilietinių teisių pripažinimą<...>. Tai būtų pakėlę liaudį ir anksčiau ar vėliau ji būtų tarusi žodį dėl savo likimo ateityje"⁷. Įrodinėti, jog paskutiniuose A.Mackevičiaus laiškuose politiniai motyvai kelti į kovą lietuvių valstietį toli gražu neantraeiliai, reikštų laužtis į atdaras duris.

Šie - prisipažinkim, hipotetiškai - mūsų samprotavimai neturėtų paneigti buvus sukilime kitokų pažiūrų į Lietuvos valstybingumą. Priešingai, galima nedvejojant skirti kelias politinės minties kryptis, vienaip ar kitaip neigiančias federacijos projektą. Jos išryškėja ir sukilimo vadovybėje, ir lietuvių nacionalinio judėjimo ideologų tarpe. Bene aiškiausiai tai išdėstyta Lietuvos visuomeninės minties istorijos tyrinėtojo B.Genzelio knygoje "Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje" (V., 1972). Anot knygos autoriaus, vieni sukilimo vadai (J.Geištoras ir "baltųjų" lyderiai) siekė atstatyti Žečpospolitą, kurioje Lietuva būtų provincijos padėtyje, kiti (M.Akelaitis, Z.Sierakauskas) - sudaryti federacinę valstybę, treči (K.Kalinauskas, A.Mackevičius) - atkurti Lietuvos valstybę buvusios Didžiosios kunigaikštystės ribose (p.97). Pirmą ir trečią pozicijas sąlygiškai eliminuoja federacijos galimybę: pirmoji - naikindama Lietuvos suverenumo likučius, trečioji - neigdama bet kokią bandymą tuo suverenumu dalytis. Bet tik sąlygiškai! Juk iš cituotų A.Mackevičiaus žodžių matyti, kad reliati maštantis politikas pastebėjo, jog trūksta "Lietuvai daugelio sąlygų savarankiškai revoliucijai", tik bendradarbiaujant su Lenkijos sukilėliais ir su lietuvių išsivaduojamai kovai pritariančiais rusų revoliuciniais demokratais buvo galima siekti "ko nors patvaraus ateičiai". Vadinas, tik sąlygiškai surandame nepriklausomos mūsų valstybės idėją XIX a. viduryje, išgryninę ją Lietuvos ateities perspektyvų analizėje. Kita vertus, skaitant 1913 m. išspausdintus ir leidėjų gerokai pageduotus J.Geištoro atsiminimus nenorom sutinki su teiginiu apie visišką Lietuvos suverenumo likučių ištirpinimą atsiminimų autoriaus deklaruojamoje vieningos Lenkijos koncepcijoje. Net prolenkiškiausi elementai (jie neretai mūsų literatūroje vadinami "unijinių pažiūrų", "unijos šalininkais", pamirštant, jog unija - tarptautinės teisės ir tarpvalstybinių santykių atžvilgiu - tai taip pat atitinkamos dalies suverenumo išsaugojimas, toli gražu nepriimtinas didžialenkiškiems kėslams visiškai sulieti Lietuvą su Lenkija) vis dėlto vadino save lietuviais; t.y. net pasiduodami (planuose) visiškai Lenkijos politinei globai ir realiai asimiliuodamiesi su lenkiškąją kultūra, dar nebuvo visiškai praradę istorinės atminties, ryšio su senąja tradicija - to

svarbaus lietuvių bajorų mentaliteto atributo. Tad galima teigti, jog visų sukilėlių nuomonėms sutampant vienu klausimu, kad pirmiausiai reikia išsivaduoti iš carizmo jungo, atskirų grupuočių pažiūros į Lietuvos valstybingumą skyrėsi tik siekiamo suverenumo laipsniu. Bręstant lietuvių tautiniam sąmoningumui ir vyraujant socialiniam-ekonominiam konservatyvumui, vis dėlto suvokiama, jog Lietuva egzistuoja kaip etnosocialinė ir etnopolitinė bendrija, t.y. yra kaip tokia, bet politinė mintis buvo per silpna, kad galėtų visiškai savarankiškai konstruoti nepriklausomos valstybės koncepciją. Todėl to meto tekstuose dažnai randame žodžius, "su kuo" - su Lenkija, ar su Rusija - turi eiti Lietuva, bet labai retai - kad ji galėtų būti pati sau. Gal tik A.Gerceno "Kolokol", kaip paskutinę, mažiausiai realią viltį paminėjo ir pastarąją galimybę: "Tebūnie Lietuva, Baltarusija ir Ukraina su kuo jos nori būti arba su niekuo (išretinta mano - E.A.), kad tik sužinotum jų valią, nesuklastotą ir tikrą"⁸. Ir nors sukilimo išvakarėse Varšuvos Centrinis tautinis komitetas tame pačiame "Kolokol" laikraštyje rašė, kad duos lietuviams visišką laisvę pasilikti sąjungoje su Lenkija ar "išspręsti savo likimą savo laisva valia", tačiau dauguma sukilimo vadovų nepajėgė likti ištikimi šioms principas, galop nebuvo kada juos taikyti praktiškai.

Kita vertus, į Lietuvos valstybingumo perspektyvas skirtingai žiūrėjo ne tik sukilimo vadovybė, bet ir lietuvių nacionalinio judėjimo ideologai. Pastarieji labai priešaringai vertino pačios ginkluotos kovos galimybes, paremtas abejotina viltimi pasiekti pergalę, kurios garantija, daugelis laikė tik užsienio valstybių diplomatinę ar net karinį įsikišimą. Reikalą apsunkina pirmiausia tai, kad senoji, daugkartinė tautinio atgimimo pradininkų karta nepaliko tiesioginių (apie netiesioginius kalbėta anksčiau) savo požiūrių įrodymų, o vėlesnė karta - "Aušros" ir "Varpo" laikų nacionalinio judėjimo vadovai - į 1863 metų sukilimą, kaip ir į 1830-31 m. sukilimą, dažniausiai žiūrėjo nepalankiai⁹. Antras dalykas - iki šiol nėra specialiai tyrinėtas katalikų bažnyčios vaidmuo sukilime, neaiškios ir M.Valančiaus veiklos aplinkybės. O juk A.Mackevičius pats būdamas kunigas savo priešmirtiniuose laiškuose trumpai

charakterizuoja labai prieštaringą padėtį: "Negalėjau (kovoje - E.A.) panaudoti taip pat kunigų: mačiau, jog daugelis iš jų yra fanatikai, neapkenčią lenkiškumo bei šlėktos ir pasiryžę viską aukoti Lietuvai, remdamiesi terorizmu ir visišku visuomenės perversmu; arba besirūpiną savimi ir vergiškai keliaklūpsčiauja šlėktos dvarui; arba yra visiškai abejingi viskam..."¹⁰. Neabejotina, jog katalikų bažnyčia neapšvietusi liaudžiai buvo didžiausias autoritetas, o nuo vyskupo M.Valančiaus ganytojiškų laiškų labai priklausė liaudies masių nuotaikos. Vis dėlto atsakyti į klausimą, kur prasidėjo ir kur baigėsi vyskupo diplomatija, nesant specialių studijų labai sunku. Galime tik aptarti motyvus, kurie vertė elgtis vienaip ar kitaip. Bendriausiais bruožais: katalikų bažnyčia Rusijos imperijoje buvo diskriminuojama, jos įtaka krašto visuomenei buvo mažinama įvairiausiomis caro valdžios priemonėmis. Tai vertė klerą balsuoti už sukilimą. Bet, iš kitos pusės, raudona garibaldiškų marškinų spalva baugino bažnyčios dignitorius ne mažiau už caro represijas. Užuominą apie tai randame kunigo, mokslininko, M.Valančiaus pagalbininko bei neoficialaus jo mokslinio sekretoriaus, 1865 m. ištremito į Byjską (Vakarų Sibiras), P.A.Kašarauskio laiške, rašytame apie 1880 m.¹⁰ H.Kosovskiui į Varšuvą. P.A.Kašarauskis neslepia savo priešiškumo sukilimui, teigdamas, jog jau 1863 metų išvakarėse jis ragino nepasiduoti karštuoliams, besiveržiantiems į kovą. Bet tada jo balsas nebuvo išgirstas: "Lenkų pasaulis tada sudrebėjo, padvelkė garibaldiško dvasia. Pasidarė madingi raudoni marškiniai, garibaldiškos kepurės, portretai ir ženklai to įžymiojo saliečio revoliucionieriaus, - rašoma laiške. Prasidėjo demonstracijos, įstviešpatavo kažkoks nepaprastas troškimas veikti, skatinamas neabejotinos Garibaldižio žygio sėkmės. Viskas tada užvirė, persivertė galvose <...>. Kas anuomet nekvaliojo, tas buvo laikomas tėvynės išdaviku <...>.

Yra įvairios rūšies patriotų: vieni su protu ir pusiausvyra, matydami akivaizdžią pražūtį nepuola į ją beatodairiškai, elgiasi apgalvotai, vertindami įvykius žiūri į pasekmes ir nesutinka be būtino reikalo statyti pavojun liaudies laimę ir ramybę. Tuo tarpu kiti karštuoliai, apsvaigę ir akli, net nesuprasdami nuo ko priklauso tautų laimė, vieni patys kyla

į žygi be Dievo ir be religijos, prisiėmę sau triukšmingų agitatorių ir atnaujintojų rolę <...>. Kiekvienas turėtų suprasti, kad tokie greičiau yra tikri kenkėjai, naikintojai ir žudikai savo tautiškumo ir savo tėvynės, bet ne patriotai <...>.

Niekas tada, išskyrus saujele, rimtai nepagalvojo, manydami, kad tas judėjimas yra grynai politinis ir kad religija tame reikale apskritai nebus įpainiota <...>. O tuo tarpu tas pats Garibaldis šiandien yra didysis masonų magistras, netikėjimo propagatorius ir pagrindinis krikščionybės naikintojas. Kas liečia mane, tai esu tos nuomonės, kad jeigu vargšė Garibaldžio motina žmonių giminės nelaimėi nebūtų paleidusi į pasaulį to nenuoramos pramuštgalvio sūnelio vardu Džuzepė, tai ir pas mus 1863 m. judėjimas nebūtų radęs sau vietos: Lenkija nebūtų pasmerkta pusamžį nešioti gedulo, o aš pats gimtinėje gyvenčiau <...>"¹². Paviršutiniškai žiūrint, P.A. Kašarauskio žodžius galime įtarti turinčius sąlyčio taškų su M.Valančiaus nuomone, panašiai kaip M.Akelaičio - su S.Daukanto, bet tik paviršutiniškai. Kaip kontrargumentą vienareikšmiam neigiamam bažnyčios valdmens vertinimui galima priešpastatyti statistinį faktą: paties M.Valančiaus duomenimis už įvairaus pobūdžio anticarinius veiksmus sukilimo metu buvo nuteisti 107 kunigai iš 654 Žemaičių (Telšių) vyskupystės kunigų¹³.

Čia pateikti faktai iš dalies liudija ir tam tikras pasyvaus priešinimosi caro valdžiai pastangas, kurios buvo nukreiptos į būtinumą išsaugoti jėgas ateičiai. Tiesa, ir šios krypties teoretikų tikraja šio žodžio prasme nebuvo, tačiau tų idėjų buvimą liudija daugelis žymių ano meto veikėjų. Anot B.Genzelio, žymiausi tokios pakraipos atstovai buvo M.Valančius ir L.Ivinskis. Minėto autoriaus nuomone, jiems buvo antraeilis klausimas, koks bus politinis Lietuvos likimas, svarbu tik, kad Lietuva būtų katalikiška ir nenutautėtų. Kitaip tariant, dalis nacionalinio judėjimo dalyvių buvo indiferentiški valstybingumo problemoms¹⁴. Tačiau kova dėl politinių tautos teisių ir jėgų išsaugojimas ateičiai buvo dvi tos pačios problemos pusės, kurių pamokos ateinančias kartas skatino blaiviau vertinti savo veiklą.

Po sukilimo pralaimėjimo susiklostė nepalankios sąlygos politinei lietuvių nacionalinio judėjimo programai toliau bręsti. Apskritai sukilimo tradicijoms perimti nebuvo tinkamos dirvos. Vykstant agrariniam valstiečių judėjimui, plintant polonizacijai ir reakcijai į ją, bręstant pozityvistinei pasaulėžiūrai, apskritai neigusiai ginkluotą pasipriešinimo kovą, lenkų ir lietuvių solidarumas silpo. Jis asociavosi iš dalies ir su nerealia valstiečio bei dvarininko vienybe. Tačiau valstietija, kurios pagrindu buvo modeliuojama naujos atgimstančios lietuvių tautos ateitis ir kuri suvokė, jog dvarininkas yra socialinis valstiečio priešas, dar nebuvo tiek apsišvietusi, savarankiška, kad galėtų tuoj pat ir tiesiogiai perimti senojo Lietuvos valstybingumo tradicijas. Todėl "Aušroje" pasirodęs M. Akelaičio šūkis "Lietuva lietuviams!" dar ilgai nebuvo įsisąmonintas masiškai.

Kultūros barai. - 1988 m. - Nr. 9 P. 54-58

Literatūra:

- 1 P. Šležas. Muravjovo veikimas Lietuvoje 1863-1865 m. - K., 1933.
- 2 L. Bičkauskas-Gentvila. 1863 m. sukilimas Lietuvoje. - V., 1958.
- 3 VIA - F. 1135, Ap. 23-b. 147, L.
- 4 LTSR istorijos šaltiniai (toliau - LIŠ), - T. 2. - V., 1965, P. 47.
5. Biržiška M. Spausdinti ir nespausdinti 1863-64 m. sukilimo raštai. - Karo archyvas, 1925, I. - P. 231.
- 6 žr. Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. - V., 1969. - P. 31.
- 7 LIŠ. - T. 2. - P. 82-83.
- 8 Genzelis B. Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. - V., 1972. - P. 100.
- 9 Žr. Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. - V., 1987, P. 205.
- 10 LIŠ. - T. 2., P. 83.
- 11 Juodraščio autografas - Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos rankraščių sk., F. 24-19.
- 12 I. 34-35; plg. Dambrauskas A. Kun. Ambraszėjus Kašarauskis. - Tauta ir žodis, III, 1925, P. 235.
- 13 Šležas P. Bažnyčios ir valstybės santykiai Žemaičių vyskuptstėje Valančiaus laikais. Kn. Krikščionybė Lietuvoje. - K., 1938, p. 190.
- 14 Žr. Genzelis B. Lietuvos ateities perspektyvų analizė XIX a. viduryje // Problemos. - 1970. - Nr. 2. - P. 65.